

СЕКЦІЯ 1 ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМИ СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ У ДЕМОКРАТИЧНИХ СУСПІЛЬСТВАХ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ

FEATURES OF THE RESEARCH SYSTEMS OF CHECKS AND BALANCES IN DEMOCRATIC SOCIETIES: METHODOLOGICAL APPROACHES

Статтю присвячено розгляду функціонування системи стримувань та противаг як соціальної технології та як предмету дослідження соціологів. Обґрунтовано вплив системи стримувань і противаг на рівень демократичності політичної системи. Під системою стримувань та противаг пропонується розуміти структурну сукупність елементів взаємодії між гілками влади, перенесену від законодавчого закріплення до практичної соціотехнологічної реалізації, що спрямовано на забезпечення балансу між полюсами влади, демократизації країни, недопущення узурпації влади. Ключовими елементами цієї системи для забезпечення ефективності її функціонування є право вето, право законодавчої ініціативи, імпичмент, вотум недовіри, контрасигнація, розпуск парламенту, призначення ключових чиновників. Основою кожної демократичної держави є не лише формальне впровадження, а й практичне впровадження та ефективне застосування принципу поділу влади, ядром якого є система стримувань та противаг. Тому для підтримання демократичного порядку важливим є дотримання усіх стримувань та противаг у кожній гілці влади. Подібні дослідження як еволюції системи стримувань і противаг, так і її поточного стану в умовах розбудови демократії в Україні дадуть змогу напрацювати низку ефективних шляхів удосконалення вітчизняного законодавства та подолання проблем, які перешкоджають ефективному функціонуванню системи. У межах соціології доцільним є використання соціотехнологічного підходу до її аналізу, що дасть змогу визначити вплив змін її функціонування на стан громадянського суспільства. Оскільки система стримувань та противаг є складним феноменом, у статті пропонується розгляд шляхом аналізу функціонування її різних вимірів: горизонтального (як взаємодія гілок державної влади), вертикального (як взаємодія місцевих та загальнодержавних органів влади), юридичного (як сукупність нормативно-правових повноважень гілок влади) й фактичного (як реалізація складників системи стримувань та противаг у соціальної практиці).

Ключові слова: соціальні технології, поділ влади, демократизація, демократичне суспільство, соціотехнологічний підхід.

The article is devoted to consideration of the functioning of the system of checks and balances as a social technology and as a subject of research by sociologists. The influence of the system of checks and balances on the level of democracy of the political system is substantiated. The system of checks and balances is proposed to be understood as a structural set of elements of interaction between branches of government, transferred from legislative consolidation to practical socio-technological implementation, aimed at ensuring the balance between the poles of power, the democratization of the country, prevention of usurpation of power. The key elements of this system to ensure the effectiveness of its functioning are the right of veto, the right of legislative initiative, impeachment, vote of no confidence, countersignature, dissolution of parliament, and appointment of key officials. The basis of every democratic state is not only formal organization but also the practical implementation and effective application of the principle of separation of powers, the core of which is a system of checks and balances. Therefore, to maintain the democratic order, it is important to observe all checks and balances in each branch of government. Similar studies of both the evolution of the system of checks and balances and its current state in the conditions of the development of democracy in Ukraine will make it possible to develop some effective ways of improving domestic legislation and overcoming problems that prevent the effective functioning of the system. Within sociology, it is appropriate to use a socio-technological approach to its analysis, which will allow determining the impact of changes in its functioning on the state of civil society. Since the system of checks and balances is a complex phenomenon, the article proposes to consider it by analyzing the functioning of its various dimensions: horizontal (as the interaction of the branches of state power), vertical (as the interaction of local and national authorities), legal (as a set of regulatory and legal powers of the branches of government) and factual (as the implementation of the components of the system of checks and balances in social practice).

Key words: social technologies, separation of powers, democratization, democratic society, socio-technological approach.

УДК 316.4:316.77
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.58.1>

Лопушняк Е.І.

аспірант факультету соціології
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Вступ. Проблема повноважень влади та їх обсягу завжди була у центрі досліджень соціальних науковців і досі залишається актуальною у контексті вивчення особливостей функціонування демократії у європейських державах.

Сучасна практика успішного функціонування європейських країн яскраво демонструє, що для забезпечення подальшого демократичного розвитку необхідно встановлювати механізми співпраці між гілками влади та виробляти

збалансовану систему їхнього взаємного впливу та стримування. Але це стає можливим не лише шляхом удосконалення їхньої правової основи, а й шляхом застосування системи стримувань та противаг як невіддільної частини демократичного поділу влади. Отже, для розвитку демократії простого розподілу влади на три гілки вже недостатньо. Більшої актуальності увага до таких досліджень набуває в Україні, що знаходиться у складних умовах екстраординарності. А значить, науковцям потрібно додатково теоретично та практично обґрунтовувати вплив системи стримувань і противаг на рівень демократичності політичної системи. Подібні дослідження як еволюції системи стримувань і противаг, так і її поточного стану в умовах розбудови демократії в Україні дадуть змогу напрацювати низку ефективних шляхів удосконалення вітчизняного законодавства та подолання проблем, які перешкоджають ефективному функціонуванню системи. А отже, проблематика поділу влади та функціонування системи стримувань і противаг як соціальної технології є предметом дослідження соціологів.

Виклад основного матеріалу. Вивчення поділу влади має давню історію. Але розгляд системи стримувань та противаг, що лежить в основі поділу влади і визначається нами як специфічна соціальна технологія, є іншим підходом до дослідження, який можна реалізувати методологічними засобами соціологічної науки. Увага до дослідження системи стримувань та противаг завжди була в полі зору науковців, а її посилення у сучасних умовах зумовлене прагненням обмежити повноваження одного полюсу влади з метою забезпечення більшої демократичності реалізації державної влади. Звісно, дослідження системи стримувань та противаг проводяться, і насамперед на основі конституційного права, оскільки зазвичай усі основні її елементи закріплені в основному законі держави. Однак твердження, що існування поділу влади та системи стримувань та противаг є визначальним чинником демократії у державі, доводить, що вивчення цього явища вимагає його аналізу за допомогою соціальної науки.

Елементи системи стримувань та противаг частково пояснюються політичною наукою і також розглядаються як прояв демократії. Однак і досі не розроблено жодного комплексного підходу, який би містив пояснення системи стримувань та противаг як соціального, а не юридичного явища. Вивчення ж такої системи саме як атрибуту демократії має особливе значення у контексті досвіду та майбутнього української державності.

Тут дослідники стикаються з проблемою складності розмежувати соціальні та правові ознаки у предметі аналізу системи стриму-

вань і противаг. Саме це й створює проблему дослідження соціальної природи цього феномену. Кращому розумінню сутності та змісту системи стримувань і противаг сприяє визначення функцій, які система стримувань та противаг виконує як соціальний інститут, а також аналіз тих умов, за яких вона може працювати ефективно [2; 5; 12].

Держави, які проходять процес демократизації політичної системи, зіштовхуються з проблемою раціонального та обґрунтованого розподілу повноважень між гілками влади [4]. Звісно, у кожній державі система стримувань та противаг працює по-різному, але в кожній демократичній державі принцип поділу влади і використання механізмів системи стримувань та противаг передбачає обмеження повноважень певного полюсу влади і прагнення забезпечити баланс між повноваженнями влади. Саме за допомогою практичного застосування такої технології можливо уникнути максимальної концентрації влади в одних руках і, таким чином, досягти ефективної децентралізації влади, створити умови для ефективного розвитку і зміцнення демократії у країні.

На підтвердження цієї тези наводимо пояснення необхідності функціонування такої системи, яке належить соціологу Карлу Попперу, на думку якого сучасні демократичні режими повинні прагнути «інституційного контролю над правителями, врівноважуючи свою владу з іншими владами» [15, с. 93].

Тут ще раз слід наголосити, що наявність ефективної системи стримувань та противаг є запорукою демократичного розвитку держави. Тоді головними особливостями системи стримувань і противаг, наявність яких, на нашу думку, робить сучасну державу демократичною, є такі:

1. Система стримувань та противаг вийшла за межі поділу влади. Ця теза підтверджується дослідженнями Н. Гайдаєнко, у яких, зокрема, доводиться, що сьогодні система стримувань і противаг виходить поза межі принципу поділу влади. Вона зазначає, що «зараз активно розвивається процес становлення окремої теорії системи стримувань і противаг» [2, с. 154]. Система стримувань та противаг трансформується, набуває нових рис, перевищує державну владу і поширюється на всі політичні сили в демократичній державі.

2. Залежність функціонального змісту системи стримувань та противаг від форми правління. Наприклад, парламентська республіка керується системою стримувань і противаг у формуванні уряду парламентом, тоді як у президентській республіці уряд формується президентом.

3. Розподіл взаємодій та взаємозалежностей по горизонталі та вертикалі. Оцінюючи елементи системи стримувань і противаг, слід

мати на увазі, що вони виконують функцію забезпечення рівноваги та контролю не тільки в площині владної горизонталі, а й поширюються на вертикаль і показуються у взаємодії вищих і нижчих рівнів. Усе частіше, й особливо в українських реаліях, вони актуалізують додаткові питання децентралізації державної влади. У цьому контексті делегування повноважень місцевим громадам та наявність «зворотного зв'язку» можна розглядати як важливі елементи системи стримувань та противаг у структурі владної вертикалі.

4. Залежність від національних особливостей держави. Створення та функціонування системи стримувань і противаг залежить від культурних, історичних та економічних особливостей держави, а також від характеру державного апарату.

5. Чітко означений характер елементів системи стримувань та противаг. У конституціях переважної частини демократичних країн чітко закріпленими є порядок здійснення імпичменту, використання права вето чи підстави для розпуску законодавчого органу.

Отже, система стримувань і противаг саме як сукупність елементів реалізації влади в державі має свої переваги та недоліки, які продиктовані структурою державотворчого процесу в кожній республіці, наявністю та сукупністю унікальних детермінант політичних процесів і національними традиціями. Однак для держави, яка позиціонує себе як демократична, дієвість системи стримувань та противаг є запорукою підтримання конституційного ладу і сприяє її сталому демократичному розвитку. Тому, на нашу думку, доцільно розглядати систему стримувань і противаг саме як засіб реалізації специфічної соціальної технології у таких вимірах:

1. *Юридичний (правовий)*. Це стосується положень, які закріплено в законах та інших нормативно-правових актах про особливості розподілу владних повноважень конкретної країни. Правовий вимір функціонування системи контролю та балансу стосується існування чітко визначених компетенцій, їх послідовності, цілеспрямованості та можливості їх реалізації у політичних реаліях даної держави. Елементи системи стримувань та противаг повинні бути чітко визначені в державному законодавстві. Тільки за умови дотримання таких принципів можна стверджувати, що наявна демократичність системи стримувань та противаг з юридичного погляду [3; 11].

2. *Фактичний*. У цьому вимірі йдеться, перш за все, про дотримання законодавчих вимог до зазначеної системи та їх реальне впровадження на практиці. Формально встановлені повноваження повинні здійснюватися на практиці згідно з усіма вимогами, що закріплені у попередньому вимірі. Про рівень фактичного здійснення повноважень у системі контролю

та балансу свідчить наявність або відсутність корупційних злочинів, неможливість використання адміністративного ресурсу, належний рівень відповідальності осіб, які мають владу. У соціальному контексті аналіз фактичного виміру системи стримувань і противаг дає змогу визначити рівень демократичного розвитку держави та суспільства.

3. *Горизонтальний*. Тут йдеться про поділ влади та взаємні обмеження між гілками/органами влади. Аналізуючи горизонтальний вимір системи стримувань та противаг як специфічний прояв соціотехнологічного підходу до здійснення демократії, слід обов'язково враховувати наявність взаємних повноважень між органами влади.

4. *Вертикальний*. Він є актуальним для федеративних держав, у яких система стримувань та противаг якраз і зосереджена на вертикальній взаємодії. Місцевим громадам та регіонам делеговано значну частину повноважень, що здійснюються на місцях.

Для розуміння соціального контексту дослідження системи стримувань та противаг найважливішими, на нашу думку, є її дослідження у горизонтальному, юридичному та фактичному вимірах. У контексті розподілу повноважень та взаємодії трьох офіційних гілок влади можна виокремити соціотехнологічний складник її функціонування. Зосередимось на інтерпретативних аспектах у межах методологічного розуміння теми. Для досягнення цієї мети ми керуватимемося таким визначенням: *система стримувань та противаг між гілками влади* – це структурна сукупність елементів взаємодії між гілками влади, перенесена від законодавчого закріплення до практичної соціотехнологічної реалізації та спрямована на забезпечення балансу між полюсами влади, демократизації країни і недопущення узурпації влади.

Процес демократизації політичної системи ми розуміємо як поступове набуття суспільством визначених принципів у результаті демократичних змін. Оскільки демократія буквально розуміється як «народовладдя», у контексті нашого дослідження найкраще зміст демократії виявляє плюралістичний підхід до цього явища. Зокрема, у теорії поліархії американського політолога Р. Даля йдеться про те, що основою плюралістичної демократії є «існування великої кількості організованих інтересів, які конкурують між собою за політичну владу і вплив, взаємно контролюють один одного та обмежують владу» [13, с. 160]. Таким чином, ми маємо можливість у нашій теоретико-методологічній побудові зв'язати демократію з демократичним поділом влади, беручи до уваги такі фундаментальні аспекти демократичного правління, як управління більшістю та громадянська відповідальність; запобігання узурпації влади; здійснення влади на

основі толерантності, співпраці та компромісів. Розглядаючи такий підхід до демократії, можна стверджувати, що система стримувань та противаг як основний складник демократичного поділу влади на три гілки є показником рівня демократизації політичної системи.

Під *демократією* ми розуміємо такий тип політичної системи, у якій за класичного розподілу влади гілки влади мають набір повноважень, у яких їх взаємодія підтримує рівновагу, спрямовану на те, щоб одна з гілок не монополізувала владу. У таких умовах державна влада здійснюється ефективно, органи влади підтримують рівність, здійснюючи свої повноваження самостійно.

А отже, *демократизацію* слід розглядати як динамічний і прогресивний розвиток, спрямований на поліпшення балансу демократичного поділу влади та змін, спрямованих на покращення ефективного здійснення державної влади. Ефективність влади безпосередньо вимірюється якістю та обсягом функцій, які виконує система стримувань і противаг саме як умова її демократичності.

Аналізуючи наявні дослідження у межах теми [2; 5; 12], на нашу думку, функції системи стримувань та противаг системи повинні включати:

1. Запобігання узурпації влади, протидію індивідуальному прийняттю рішень та монополії влади.

2. Забезпечення стабільності політичної системи суспільства та забезпечення сталості конституційного ладу.

3. Регулювання повноважень влади законом, чітке розмежування між гілками влади та створення меж, які запобігають зловживанням владою.

4. Забезпечення належного рівня прав і свобод людини та громадянина через незалежність судів і суддів, можливість повного захисту інтересів суспільства та його окремих груп за допомогою неупередженої та незалежної судової влади.

5. Демократизація процесів прийняття державних рішень базується на здоровій конкуренції гілок влади, паритетних умовах прийняття владою рішень з урахуванням інтересів суспільства.

6. Забезпечення високого рівня законності та еквівалентності відповідальності гілок влади перед законом.

7. Обмеження можливостей корупції, олігархізації, непотизму, використання адміністративного ресурсу.

Існують загальні напрями впровадження системи стримувань та противаг у її горизонтальному вимірі як соціальної технології:

1) *вплив президента на парламент*: право вето; право розпуску парламенту; право законодавчої ініціативи;

2) *вплив парламенту на президента*: імпічмент; обрання президента;

3) *вплив президента на уряд*: відправлення уряду у відставку; формування уряду; очолення уряду.

Виходячи із цього, ми можемо виділити такі найважливіші соціотехнологічні складники системи стримувань та противаг:

1) *Вето* – «заборона або призупинення верховним органом держави введення в дію постанови законодавчого органу» [10, с. 26]. Голова держави має право вето на закони, прийняті парламентом. У конституційній практиці інших країн відомі такі види вето:

а) Абсолютне вето. Воно є прерогативою, насамперед, лідерів монархічних держав (хоча фактично діє лише в абсолютних та подвійних монархіях) і не може бути скасовано в парламенті. У сучасних демократичних республіках абсолютне вето існує формально, використовується і часто трактується як важливий інструмент глави держави у разі кризи або політичного протистояння [10, с. 26].

У конституційно-правовій практиці європейських держав цим правом володіють лише монархи, але, як показує ця практика, воно не використовувалося вже понад два століття [1].

б) Відкладене/відносне вето – це право голови держави повернути законопроект на повторний розгляд або обговорення в парламенті. Це вето може бути скасовано парламентом [9].

в) Вибіркове вето дає змогу головам держав вводити заборону не на весь закон, а на окремі статті, параграфи та розділи.

г) «Кишенькове» вето застосовується у США, коли десятиденний термін для розгляду законопроектів президентом закінчується із закінченням сесії парламенту або перенесенням сесій парламенту. Зазвичай це штучна ситуація, коли президент має можливість покласти законопроект до кишені, якщо йому він не подобається. Голова держави не хоче його підписувати і водночас не хоче застосовувати відкладне вето, оскільки призупинене вето може підірвати його авторитет. Під приводом перевищення десятиденного терміну закон не має юридичної сили, але також не визнає скасованої відстрочки вето президента [1].

Відповідно до можливості подолання вето президент розрізняють «сильне» (коли для його подолання потрібно 2/3 або 3/4 голосів парламентаріїв) і «слабке» (мається на увазі абсолютна парламентська більшість) вето [1]. У сучасних демократіях подолання вето президента означає його політичну слабкість і нездатність здійснити значний вплив на політичний процес у країні.

2) *Право законодавчої ініціативи* – стадія законодавчої процедури, що полягає у внесенні уповноваженим суб'єктом права зако-

нодавчої ініціативи до парламенту офіційної пропозиції про прийняття, зміну або скасування законодавчого акту. Внесення законопроекту як реалізація права законодавчої ініціативи є відповідною реакцією суспільства на необхідність подолання відсутності правового регулювання конкретної соціальної проблеми. Суб'єктом права законодавчої ініціативи у світовій політичній практиці можуть бути не лише гілки влади, а й окремі посадові особи. Також слід зазначити, що особливістю парламентаризму багатьох європейських країн є народна законодавча ініціатива як елемент прямої демократії. Її суть полягає у тому, що певна кількість громадян із виборчим правом може у певних формах вимагати прийняття нового закону або змін до чинного закону, і парламент повинен урахувати таку вимогу, але не зобов'язаний її виконувати [5; 6].

3) *Імпічмент* – процедура притягнення парламентом до відповідальності вищих посадових осіб держави в результаті державної зради або вчинення тяжкого злочину. Результатом імпічменту є дострокове припинення повноважень обвинуваченої посадової особи. Найчастіше парламент накладає імпічмент на президента.

Найважливішими для нашого дослідження підходами до розуміння імпічменту є такі:

- імпічмент як особливий порядок обвинувачення вищих посадових осіб за рішенням парламенту;

- імпічмент як специфічна форма парламентського контролю за діяльністю голови держави в демократичному суспільстві;

- імпічмент як процедура протидії авторитаризму та свавілля з боку голови держави з метою гарантування національної безпеки;

- імпічмент як форма притягнення голови держави до суду за вчинення злочину, несумісного з подальшим зайняттям відповідної посади [14]. Контроль парламентом голови держави у формі імпічменту є важливою гарантією підтримання конституційного ладу в державі та запобігання зловживанням владою.

4) *Вотум недовіри* є вираженням парламентського несхвалення політичної лінії чи певних дій уряду чи окремого міністра шляхом голосування. Ініціатива висловлення недовіри може виходити від парламентських фракцій або груп депутатів. У політичній практиці висловлення недовіри призводить або до відставки уряду та формування нового уряду, або до розпуску парламенту та дострокових парламентських виборів. У парламентських і змішаних республіках та конституційних монархіях уряд потребує довіри парламенту чи нижньої палати. Для контролю уряду в цих країнах конституції передбачають можливість висловлення недовіри уряду [8]. Слід зазначити, що існування такого меха-

нізму в системі стримувань та противаг є суттєвою гарантією належного виконання урядом власних функцій.

5) *Контрасигнація* – скріплення акту голови держави підписами прем'єр-міністра та міністра, відповідального за виконання цього акту, у результаті чого вони беруть на себе юридичну та політичну відповідальність за акт голови держави [7, с. 34]. Функціонування цього елемента системи стримувань і противаг у сучасних державах є не тільки виявом зняття відповідальності з глави держави й перенесення її на окремих представників уряду. Водночас контрасигнація виконує низку важливих для життєздатності демократичного правління функцій у державі, а саме: є свідченням колегіальності прийняття політичних рішень між урядом і головою держави; забезпечує гарантії проти зловживання владними повноваженнями та підтримує стабільність політичної системи [11].

6) *Призначення ключових державних службовців* – процедура формування кадрів на ключові посади в державному апараті, які мають вирішальний вплив на важливі сфери суспільного життя. Чинники, що впливають на призначення ключових посадових осіб у державі, мають особливе значення у формуванні кадрів державних органів. Під час формування персонального складу гілок влади особливо важливими є чинники впливу на призначення ключових посадовців у державі.

Отже, усі ці елементи містять загальні ознаки, що свідчать про можливість використання соціотехнологічного підходу до розуміння системи стримувань і противаг у поділі влади:

1. Усі елементи системи мають чітко визначені національним законодавством місця та повноваження.

2. Найважливіші елементи системи стримувань та противаг реалізуються у формі послідовних дій і процедур, спрямованих на досягнення конкретної мети.

3. Елементи системи стримувань та противаг вимагають усебічного аналізу і не можуть розглядатися в односторонньому порядку та окремо. Зрештою, один і той самий елемент є стримувальним чинником для однієї гілки влади та противагою – для іншої.

4. Набір елементів системи контролю і балансу є унікальним. У кожній країні на його наповнення впливає низка чинників, включаючи історичні, культурні та інші умови функціонування держави.

Основою кожної демократичної держави є не лише формальне впорядкування, а й практичне впровадження та ефективне застосування принципу поділу влади, ядром якого є система стримувань і противаг. Тому для підтримання демократичного порядку дуже

важливо дотримуватись усіх стримувань та противаг у кожній гілці влади.

Висновки. Наявна та дієва система стримувань і противаг, безперечно, є ознакою демократичного розвитку держави. Як багатомірне явище ця система є предметом міждисциплінарних досліджень на межі юриспруденції, політології та соціології. У межах соціології доцільним є використання соціо-технологічного підходу до її аналізу, що дасть змогу визначити вплив змін її функціонування на стан громадянського суспільства. Оскільки система стримувань та противаг є складним феноменом, доцільним є розгляд шляхом аналізу функціонування її різних вимірів: горизонтального (як взаємодія гілок державної влади), вертикального (як взаємодія місцевих і загальнодержавних органів влади), юридичного (як сукупність нормативно-правових повноважень гілок влади) й фактичного (як реалізація складників системи стримувань та противаг у соціальній практиці). Таким чином, під системою стримувань і противаг ми пропонуємо розуміти структурну сукупність елементів взаємодії між гілками влади, перенесену від законодавчого закріплення до практичної соціотехнологічної реалізації та спрямовану на забезпечення балансу між полюсами влади, демократизації країни і недопущення узурпації влади. Ключовими елементами цієї системи сьогодні, що забезпечують ефективність її функціонування, є право вето, право законодавчої ініціативи, імпічмент, вотум недовіри, контрасигнація, розпуск парламенту та призначення ключових чиновників.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баталов О., Авксентьев О. Президентське вето в сучасних демократичних системах. Аналітична записка. *Національний інститут стратегічних досліджень*. 2010. URL: <http://www.en.niss.gov.ua/articles/282/>
2. Гайдаєнко Н. Проблеми наукового дослідження системи стримувань та противаг у сучасній політичній теорії. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. 2005. Вип. 7. С. 152–158.

3. Гайдаєнко Н. Система стримувань та противаг у сучасних демократіях : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Одеса, 2010. 18 с.
4. Головаха, Є., Паніна Н. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до Помаранчевої революції. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2006. № 3. С. 32–51.
5. Забавська Х.Ю. Особливості становлення та функціонування системи стримувань і противаг між гілками влади в умовах демократизації політичної системи України : дис. ... докт. філософії : 052. Львів, 2020.
6. Кириченко В., Куракін О. Порівняльне конституційне право : навчальний посібник. Київ : Центр учбов. літ-ри, 2012. 256 с.
7. Колисенко А. Поняття «контрасигнація» та близькі до нього терміни. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. Вип. 39. С. 34–38.
8. Лихачов Н. Процедура резолюції (вотуму) недовіри як форма парламентської відповідальності Кабінету Міністрів України. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Вип. 4(12). С. 85–91.
9. Погорелова З.О. Право вето в практиці українського і міжнародного парламентаризму. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 4. С. 39–42.
10. Політологічний словник : навчальний посібник / за ред. М. Головатого, О. Антонюка. Київ : МАУП, 2005. 792 с.
11. Совгіря О. Інститут контрасигнування актів глави держави в Україні: правова природа та проблеми законодавчого регулювання. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2010. Вип. 85. С. 66–70.
12. Сурнін В.О. Принцип розподілу гілок влади як основа для створення дієвої системи стримувань і противаг. *Теорія і практика державного управління*. 2014. Вип. 2. С. 75–82.
13. Dahl R. *Poliarchy: Participation and Opposition*. New Haven: Yale Univ. Press, 1971. 257 p.
14. Jipping T., Spakovsky H. *The Impeachment Process: The Constitution and Historical Practice*. *Institute for Government*. 2019. URL: <https://www.heritage.org/sites/default/files/2019-07/LM248.pdf>
15. Popper K. *All Life Is Problem Solving*. London: Routledge. 2001. URL: <https://psipp.itb-ad.ac.id/wp-content/uploads/2020/10/Karl-Popper-All-Life-is-Problem-Solving-2001-Routledge.pdf>